

АУТОБИОГРАФИЈЕ И МЕМОАРИ

Зборник радова са трећих
Михизових сусрета
(2024)

Уредио
Владан Бајчета

Матица српска, Нови Сад / Српска читаоница, Ириг
2025

САДРЖАЈ

7 | Уводна ријеч

I

- 15 | Тијана Тропин
АУТОБИОГРАФИЈА БРАНИСЛАВА НУШИЋА ИЗМЕЂУ
РАЗЛИЧИТИХ ЖАНРОВА
- 27 | Немања Каровић
ИНТИМНЕ МАПЕ ЈЕДНОГ МОГУЋЕГ ЖИВОТА: АУТО-
БИОГРАФСКА ПРОЗА СТЕВАНА РАИЧКОВИЋА
- 63 | Марко Аврамовић
СУСРЕТ ИЛИ РАСТАНАК С ИДЕНТИТЕТОМ – СЕЧАЈ
СЕ ВЕЧКРАТ НА ВАЛИ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ
- 93 | Миломир Гавриловић
ЗАСТРАШУЈУЋИ РАЈ: СЕЋАЊА ЧАРЛСА СИМИЋА

II

- 135 | Јасмина Ахметагић
ДРУГИ ЖИВОТ СТАНИСЛАВА КРАКОВА: ЖИВОТ
ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ
- 155 | Жаклина Дувњак Радић
ИРОНИЈА И ТРАГИКОМИЧНИ СВЕТ У ЕМБАХАДАМА
МИЛОША ЦРЊАНСКОГ
- 201 | Гојко Божовић
ХРОНИКА БЕСУДНЕ ЗЕМЉЕ МИЛОВАНА ЋИЛАСА:
ОД ВЛАСТИ ДО ПОБУНЕ, ОД РЕВОЛУЦИОНАРА ДО
ПОБУЊЕНИКА
- 217 | Владан Бајчета
ДНЕВНИЦИ – О ДРУГОМЕ: ЗАПИСИ БРАНКА ЛАЗА-
РЕВИЋА И РАДОВАНА ЗОГОВИЋА О ИВУ АНДРИЋУ

245 | Бојан Ђорђевић
ФИКЦИЈА И ФАКЦИЈА: ДНЕВНИЧКИ И МЕМОАРСКИ
ЗАПИСИ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА

III

263 | Марко Паовица
ЕФЕМЕРИС ДЕЈАНА МЕДАКОВИЋА НА ПРЕЛАЗУ ДВА
ВЕКА

427 | Никола Маринковић
ПРИПОВЕДАЊЕ КУЛТУРНИХ ПРОМЕНА: *НОЈЕВА*
БАРКА МИОДРАГА Б. ПРОТИЋА

443 | Сања Анђелић
ИЗМЕЂУ ФИКЦИЈЕ И СТВАРНОСТИ: *ЕГЗИСТЕНЦИЈА*
И *АНТИЕГЗИСТЕНЦИЈА* ПАВЛА УТРИНОВА

469 | Растко Лончар
АУТОБИОГРАФИЈА (И) О МИХИЗУ: МОЈ ЖИВОТЕ,
МАЛО ЛИ ТЕ ИМА: ПЕСМЕ, СЕЋАЊА ЉУБИШЕ БА-
ЧИЋА

IV

491 | Горан Гоцић
МОГУЋНОСТИ ИНТЕРАКЦИЈЕ БИОГРАФИЈЕ И
(АУТО)ФИКЦИЈЕ: ВЛАСТИТО ИСКУСТВО

501 | Именски регистар

Бранко Лазаревић

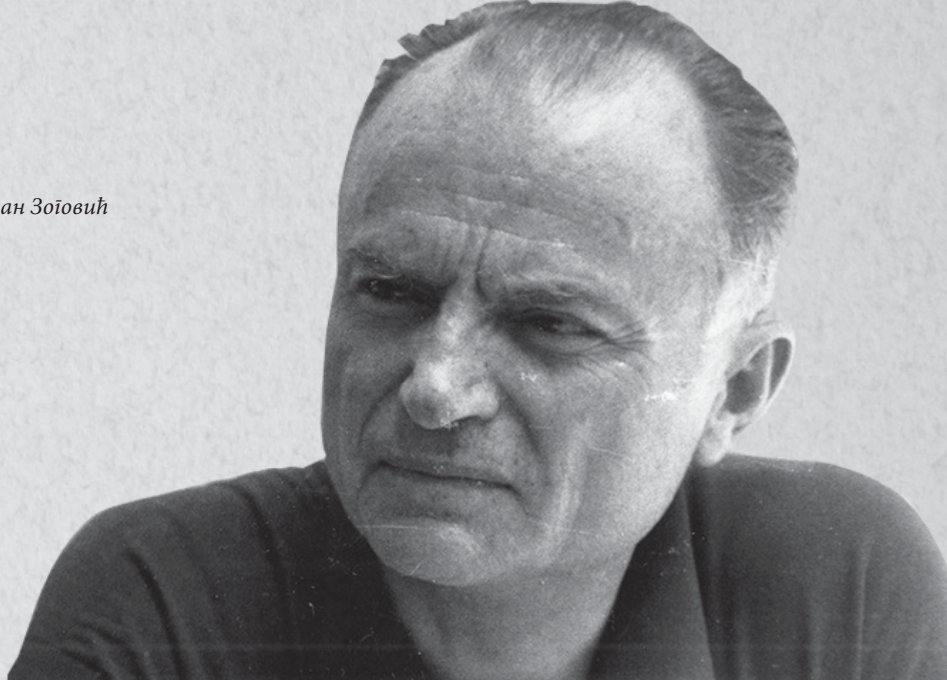
**ДНЕВНИЦИ – О ДРУГОМЕ:
ЗАПИСИ БРАНКА ЛАЗАРЕВИЋА И
РАДОВАНА ЗОГОВИЋА О ИВУ АНДРИЋУ**

Сажетак: Рад анализира два књижевна портрета Ива Андрића, постхумно публикована у дневничким записима Бранка Лазаревића и Радована Зоговића. Будући да те портрете повезује непосредно поратно вријеме у којем писци (а у првом случају и из којег) приказују свој литерарни модел, као и једна врста отворене или наговијештене моралне осуде, Лазаревићеве и Зоговићеве биљешке чине се утолико интригантнијим за међусобно проматрање јер долазе са страна двије идеолошке супротстављене позиције. Отпадници у новонасталом поретку социјалистичке Југославије – први као предратни краљевски амбасадор, а други као присталица тврде стаљинистичке струје у вријеме резолуције ИБ-а – Лазаревић и Зоговић су се из себи знаних разлога са приличном заинтересованошћу, чак страствено позабавили интелектуалним и људским профилем (будућег) нобеловца, говорећи, како ће се испоставити, много више о себи него о лику који су покушали да опишу. Пажња је посвећена и свједочанствима других особа које су долазиле у сусрет са Андрићем, попут Драгољуба Јовановића, Боривоја Јевтића, Милована Ћиласа, Мирослава Радојчића и Косте Димитријевића, у свјетлу којих је могуће провјерити аутентичност успомена постављених у средиште интерпретативне пажње.

Кључне ријечи: Иво Андрић, Бранко Лазаревић, Радован Зоговић, портрет, дневници

Андрићев животопис одувијек је био изазов разним позваним и непозваним свједоцима и истраживачима овдашњег књижевног живота. Статус који је писац уживао у друштву обје Југославије и прије него што ће добити Нобелову награду, а нарочито након ње, додатно је појачао интересовање за његову интригантну стваралачку и људску биографију. Пут од истакнутог члана Младе Босне, преко дипломатског представника Краљевине Југославије, до врхова свјетске литерарне славе, подстакао је многе да о Андрићевој судбини и њеном тумачењу приложе понеку ријеч, нарочито уколико су из близине посматрали пишчев успон, или се барем накратко нашли у његовом присуству. На стотине мемоарских и дневничких записа, непрегледан број писама, интервјуа, публицистичких чланака, сачували су сјећања и импресије њихових аутора о српском нобеловцу, градећи несвакидашњи мозаички портрет великог писца. Његова углађеност, одмјереност, уравнотеженост и све друге познате и признате одлике Андрићеве умјетничке и људске природе другачије су, међутим, приказане у биљешкама неких пишчевих савременика, који су из различитих разлога жељели да га представе у свјетлу наводне етичке недостојности. Ту појаву овдашња критика означила је *сивим* свједочанствима о Андрићу, говорећи о природном бацању *сенке* истакнутих фигура на наше културно поље.¹ Дугачак списак самозваних моралних судија могуће је свести на карактеристичне представнике психолошких, односно друштвено-политичких типова, који су се са својих пољубљених позиција разрачунавали са Андрићем као изабраним непријатељем. Најузорнији у том погледу свакако су били Бранко Лазаревић и Радован Зоговић.

¹ Уп: „Занимљиво је читати *сива* сведочанства о Андрићу која после Другог светског рата пишу људи који су дуго познавали Андрића [...] Међутим, и поред несумњиво личног контекста, не треба их нужно отписивати као неупотребљиве. Смисао ових *сивих* сведочанстава и јесте у томе што она сведоче о сенци која прати фигуре које смо навикли да посматрамо под благонаклоним сноповима светлости књижевне и културне историје” – Слободан Владушић. „Андрићево писмо Видаковићу: (теоријска проза)”. *Лейтойис Матице српске*. Год. СС књ. 514. бр. 1/2. 2024, 51.

Бранко Лазаревић (1883–1968) представља једну од истакнутијих критичарских индивидуалности у српској књижевности с почетка XX стољећа. Ученик и настављач Богдана Поповића и Јована Скерлића, студент права у Паризу, дипломац Филозофског факултета у Београду, а постдипломац у Минхену, естетa, ерудита, елитиста, заглeдан увијек у највише општељудске и националне вриједности, Лазаревић је био и остао један од најзначајнијих представника импресионистичке критике у овдашњој литератури до данас. Дебитовао је у *Српском књижевном гласнику* и активно дјеловао као књижевни и позоришни критичар до Првог свјетског рата, током ког ће уређивати неколико листова на Крфу, да би у међуратном периоду развио завидну дипломатску каријеру. Вашингтон, Чикаго, Берлин, Праг, Тирана, Варшава, Анкара – нека су од мјеста његовог амбасадорског службовања, након чега ће бити пензионисан у септембру 1939, неколико мјесеци пошто је Иво Андрић постављен за опуномоћеног министра и изванредног посланика Југославије у Берлину. Окупацију Београда током Другог свјетског рата провео је у кући на Сењаку, која ће му након ослобођења бити одузета скупа са осталом имовином у Неготину одакле је поријеклом, и у Дубровнику, гдје се накратко био склонио од првих поратних прогона.

Дио времена пред одлазак из Београда живио је као подстанар на Врачару код пријатеља, архитекте Војислава Ђокића. Био је један од потписника чувеног антикомунистичког „Апела српском народу”, који је Андрић одбио да потпише – што ће му нова власт, за разлику од Лазаревића – узети као „олакшавајуће околности”. Именован од окупацијске владе Милана Недића за члана Комесарске управе Српске књижевне задруге, Лазаревић је одбио учешће у том тијелу, што га је донекле „искупило” за претходни „гријех” и сачувало тежих последица. (Андрић је одбио понуду Светислава Стефановића, који је постављен на чело СКЗ за вријеме рата, да штампа избор из својих приповиједака, на шта је такође позитивно гледано по ослобођењу.) Лазаревић је доживио велику породичну трагедију, будући да су му за вријеме рата страдали супруга и оба сина: Иван (1922) је погинуо у јединицама равногорског покрета, Ђорђе (1921) умро од туберкулозе током лијечења у Швајцарској, а прије тога упокојила му се и жена Радмила. Сам, без знатнијих средстава за живот, наставља се у Херцег Новом, гдје ће се у некој врсти унутрашњег изгнанства издржавати дајући часове страних језика локалним гимназијалцима, а у самоћи исписујући своје дневнике, филозофске медитације о умјетности, критици, историји, политици и многим другим темама. Дуже од двије деценије Лазаревић није објављивао, нити на било који начин учествовао у јавном животу, док га Драган М. Јеремић, уредник тадашњег *Савременика*, није позвао на сарадњу, објавивши његов есеј „Личност и његова сенка” у свом часопису 1961. У тих неколико година до своје смрти Лазаревић се тихо вратио у књижевну периодику, али ће његов литерарни рад остати у дубокој сјенци све до 2007. године, када Предраг Палавестра и Душан Пувачић приређују пишчева *Сабрана дела*, међу којима ће први пут свјетлост дана угледати и драгоцјени *Дневник једној никоја*.²

² Према: Предраг Палавестра. *Некролоџе*. Досије студио / Завод за уџбенике: Београд 2012, 7–24; Симо Ц. Ђирковић. „Невидљиви свет ‘фра-Ивана бега’: енциклопедијска слика окупацијског Београда 1941–1944”. *Лейтмотив Мајнице српске*. Год. СХСVIII бр. 509. св. 1/2. 2022, 198–199.

Радован Зоговић (1907–1986) један је од истакнутијих представника социјалне литературе између два рата и носилаца соцреалистичке поезике по окончању НОБ-а. Рођен је у селу Машница на сјеверу Црне Горе, а школовао се у Берама, Пећи и Тетову, док је студије књижевности завршио у Скопљу. Литературом је почео да се бави још у гимназији, када је писао, према властитим ријечима, „тенденциозне” приче, народне пјесме и пошалице, касније прво сатиричну, а затим и друштвено „ангажовану” поезију. За вријеме студија друговао је са Костом Рацином, Ђорђем Јовановићем, Аугустом Цесарцем и другим писцима љевичарског политичког опредељења, упућујући се и страсно пристајући уз марксистичке и лењинистичке идеје. У то вријеме издаје и један број алманаха *1930 на јују*, са неколико пјесама и приказа углавном посвећених друштвеним проблемима у владајућем поретку. Тада креће и његово помније изучавање класика марксизма и самостални пропагандни рад, по скопским кружоцима које је сам стварао и окупљао. По завршетку студија запошљава се као гимназијски наставник у Скопљу, а затим и у Зајечару, одакле сарађује са предратним *НИН*-ом. У Београд прелази 1935. године на мјесто васпитача у интернату једне приватне гимназије, гдје се повезује са лијевим интелектуалцима и часописима, а потом улази у агитационо-пропагандну комисију Савеза комунистичке омладине. У прољеће 1939. године покреће часопис *Умјетности и критика*, уређујући га заједно са Велибором Глигорићем, када долази до сукоба са *Печатом* Мирослава Крлеже. Активно је учествовао у демонстрацијама 27. марта 1941. године. Одмах након окупације ступа у Народно-ослободилачки покрет, у којем ће, због вишегодишњег слабог здравља плућа, махом радити на агитацији и пропаганди – као члан уредништва и аутор текстова за листове *Слобода*, *Народна борба*, *Омладински њокрећ*, *Саопштење*, *Нова Југославија*... По ослобођењу улази у организацију разних културних и просвјетних установа, удружења, часописа, а 1947. године излазе његове *Пркосне сјирофе*, збирка поезије инспирисане Народноослободилачком борбом. Уз

Милована Ђиласа, Радован Зоговић је био најистакнутији црногорски кадар комунистичке партије, највиши члан агит-пропа и вјерник изворних комунистичких идеала, који ће након резолуције Информбироа пасти у немилост и провести, као и Бранко Лазаревић, скоро двије деценије живота у изолацији, друштвено-политичком бојкоту и књижевном остракизму. Поему *Дошљаци* објавио је 1958. о сопственом трошку, али се тек са књигом пјесама *Арђикулисана ријеч* (1965), а касније и прозе *Пејзажи и нешто се дешава* (1968), прекида његов партијско-литерарни прогон.³

И Лазаревић и Зоговић претежно говоре о Андрићу из првих година након ослобођења: први као поражени припадник грађанске класе, пред чијим очима – потпуно супротно његовој судбини – један међуратни књижевник и дипломата проналази свој пут у новом поретку; други као револуционар и отпадник, који гледа Андрићев успон на мјесту за које је вјероватно сматрао да му као борцу и првом вјернику нове догме – прије свега према пјесничким заслугама – припада. Позицију ова два аутора повезује и то што и један и други пишу без веће извјесности да ће њихови текстови бити за живота публиковани. Лазаревићеве и Зоговићеве забиљешке су нека врста личних исповијести, покушај разрачунавања са властитим поразима и заблудама, али је упадљиво да обојица бирају Андрића као огледало у којем ће јасније сагледати свој сломљени друштвени углед.

Лазаревићев обимни дневник на хиљаду страница првим својим дијелом доноси записе из периода 1942–1946, док други, обимнији том обухвата биљешке из 1947. године. То је поглед високо образованог интелектуалца и пензионисаног чиновника Краљевине Југославије из свог приватног забрана на најбурнији историјски период XX стољећа и идеолошки преврат који је у земљи наступио после 1945. године. На глобалном нивоу општа стихија страдања, а на локалном братоубилачки грађански рат, подстичу у овом посматрачу његов већ одавно

³ Према: Радован Зоговић. *Посијање и постојање*. Матица српска: Нови Сад 1993, 5–63.

освијешћени антрополошки песимизам и метафизички nihilizam у погледу апсолутног одсуства вјере у смисао људског пута кроз историју. Некада одушевљени конзумент врхунских стваралачких домета свих епоха и цивилизација, Лазаревић одвећ често, са помало заморном и донекле снобовском резигнацијом, призива Хомера, Лао Цеа, Микеланђела, Шекспира, Баха, Достојевског и низ других имена, чији напор изнова приказује ништавним пред празнином космоса и суновратом човјечанства које очито хрли ка самоуништењу. На свакодневном нивоу, изузев описа трагичних породичних околности, избјеглиштва у оближњи Рушањ, потом живота у кући пријатеља, Лазаревић је дао тек понеку скицу сусрета са старим познаницима и само неколико мање или више сведених, мада сјајних, портрета Бранислава Петронијевића⁴, Симе Пандуровића⁵ и Богдана Поповића.⁶ Али је зато на читавих двадесет страница, из неколико наврата, исписао обимну есејистичку анализу Андрићевог „комплекса”, за који признаје да га је још прије рата опсједао.

Лазаревић Андрића први пут помиње у запису од 11. новембра 1946. године, смјештајући га на прочеље „режимске литературе”, којој су, по Лазаревићевом мишљењу, са Андрићем скупа пристали Вељко Петровић, Исидора Секулић, Десанка Максимовић, Бранко Ћопић и многи други. Дужи запис од 20. новембра исте године посветиће Андрићу у цјелини, настојећи да снажније проникне у лик који му непрестано измиче. Лако се увиђа, на основу понављања анегдота, мисли и закључака, да Лазаревић спонтано исписује своје рефлексije у непрекинутом низу, често у неколико *руку*, тражећи прави угао из којег може прићи неухватљивом пишчевом портрету. И Лазаревић, као касније Зоговић, пише по сјећању, евоцирајући успомене из међуратне дипломатске службе,

⁴ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја 1*. Завод за уџбенике: Београд 2007, 389–391.

⁵ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја 2*. Завод за уџбенике: Београд 2007, 66–68.

⁶ *Истио*, 537–546.

током које је наилазио на Андрића, а чему додаје и свједочанства о неколико рецентних београдских сусрета. Међутим, за разлику од Зоговића, Лазаревић је доста склонији чаршијским легендама, или еуфемистички говорећи – за такву врсту грађе карактеристичним уопштавањима – у којима тражи оправдање за неке своје раније претпоставке и слутње. Лазаревић у вријеме настанка одломака свог дневника о Андрићу (1946–1947) потпуно скрајнуто посматра друштвену реалност и описује је изразито лично обојеним тоном интимне резигнације. Зоговић је своје „Биљешке о Андрићу” писао у позном периоду наметнуте тишине, фебруара 1963, а први пут су објављене у наставцима након његове смрти у *Лейтойису Мајице српске* крајем 1990. године.⁷ Он се са знатнијим временским одмаком осврће на исти период уочи свог пада у немилост (1947–1948) и сву концентрацију усмјерава на самог Андрића, док и та концентрација, како рукопис одмиче, не почне све више да попушта и писца окреће властитој унутрашњости обиљеженој још већом горчином револуционарног отпадника.

Падајући у замку поменуте врсте генерализација, Лазаревић са упадљиво деформишућом емфазом записује успутне опаске поводом Андрићеве новостечене репутације: „Цео свет је просто згранут”⁸; „Цео Београд је против њега”;⁹ „Нико му не опрашта овај став”.¹⁰ Крећући се завјеренички у затвореном кругу остатака поражене класе, Лазаревић – свјесно или не – сасвим сигурно симплификује поглед јавности на писца који је 1945. године објавио своја до тада најзначајнија дјела (*На Дрини ћурија*, *Травничка хроника* и *Госпођица*). Рукописи тих књига настајали су истовремено са Лазаревићевим *Дневником једној никој*, али су, упркос песимизму обојице аутора о крајњем исходу катаклизме Другог свјетског рата, очито писани са различитом врстом преостале унутрашње

⁷ Са Зоговићевим одобрењем, рукопис је прије тога у изводима донио Василије Калезић у књизи *Иво Андрић у нашим сировима*. Партизанска књига / ООУР Издавачко публицистичка делатност: Београд 1985, 282–287.

⁸ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никој* 2, 475.

⁹ *Истио*, 478.

¹⁰ *Истио*, 479.

вјере у потенцијалну и далекосежнију сврховитост сопственог рада. Познате су, наиме, Андрићеве исповијести о томе како је на знаке ваздушне опасности навлачио завјесе и сједао да пише, ишчекујући да бомба сваког часа погоди зграду у којој се налази његов стан.¹¹ Радост преживјелог из потопа добила је и своју материјализацију у виду публиковања дјела која Лазаревић у свом дневнику не помиње. Бивши критичар високих естетичких мјерила морао је – па је по свој прилици то намјерно прећутао – схватити о каквој се врсти књижевног догађаја ради, да би тако олако свео Андрићев релативно нормалан наставак живота на кукавичлук и опортуну пристанак уз нову власт.¹²

Одређене ствари потребно је сасвим игнорисати, као што је неке довољно допола искривити, како би жељено неповољна слика доспјела до читаоца у што већој рељефности. Карактеристична је у том погледу Лазаревићева реченица која сапоставља Андрићев предратни ангажман и ситуацију у коју писац ступа након примирја: „Иво Андрић је потписао Тројни пакт и сад га потписује: пре антикомунистички, сад комунистички”.¹³ Лазаревић је могао знати, а према неким свједочанствима сасвим је сигурно и знао, да је Андрић у неколико наврата почетком 1941. у Београд слао неопозиву оставку на мјесто амбасадора у Њемачкој. Разлог је био то што је по Андрићевим сазнањима министар Цинцар-Марковић тајно од њега као званичног представника у Берлину орга-

¹¹ Жанета Ђукић Перишић. *Небо над Београдом: Андрић и његови савременици*. Вукотић медиа: Београд 2022, 126–127; 143.

¹² Боровоје Јевтић у својим сјећањима на Андрића помиње да му је Лазаревић говорио изузетно похвално о Андрићевој *Травничкој хроници*: „Бранко Лазаревић, двоструко заинтересован Андрићевим случајем, и оним људским и оним књижевним, говорио ми је прошле године у више прилика да је *Травничка хроника* једно од епохалних дела наше књижевности. ‘За ових последњих четрдесет година, српска књижевност имала је свега три велика датума: то су *Нечистија крв*, *Сеобе* и *Травничка хроника*’” – Боровоје Јевтић. „Белешке о Иву Андрићу”. *Свеске Задужбине Иве Андрића*. Год. VII бр. 5. 1988, 151. Лазаревић је, дакле, читао Андрићева дјела из 1945, али њихову појаву у свом *Дневнику* свјесно избјегава да барем нотира.

¹³ Бранко Лазаревић. *Дневник једног никога* 2, 520.

низовао преговоре о будућем савезу са Хитлером.¹⁴ Међутим, Лазаревић као дипломата свакако зна да је Андрићево присуство у палати Белведере 25. марта 1941. било протоколарно, али је ради *литерарној* ефекта те натегнуто метафоричке потписе поставио у исту раван, како би свог изабраног антагонисту у једном потезу представио као особу по потреби спремну да склопи уговор с нацистичким или комунистичким нечастивим.

Што се више труди да разумије Андрићев „комплекс”, Лазаревић све више упада из једне у другу апстракцију, која га по природи ствари одвлачи од суштине предмета његовог интересовања. За новонастали идеолошки поредак писац *Дневника једној никој* на више мјеста с разлогом говори да је у својој бити „антисрбијански”.¹⁵ Како је његово *српство* изразито и нескривено *србијанско*, он често, чак и када је то не сасвим тачна или посве непотребна информација, назначавача ексклузивност припадности матичном националном простору. Тако каже: „Година 1847. највећа је србијанска и српска година”,¹⁶ за Симу Пандуровића ће рећи: „Србин је, Србијанац стопроцентно”;¹⁷ а за Србијанце уопште да су инхерентно несклони комунистичкој *напаст*: „Потребно је, пак, забележити да су се Србијанци добро држали. Четворица главних ‘ренегата’ нису Србијанци: Вељко Петровић је пречанин, Иво Андрић Хрват, Симеон Росандић Далматинац а Белић ко зна шта”.¹⁸ Управо тако је Андрић дошао на Лазаревићеву црну листу – због својих регионално-етничких, вјерских и свих других предиспозиција, које му чине неприступачним србијанске врлине:

Он је, дакле, католик, и то босански. Он је Бошњак. То пак име нема добро име. Оданде су долазили јаничари, дахије

¹⁴ Уп: „Бранко Лазаревић ми је тврдио да је Андрић био поднео оставку пред потписивање пакта, али да му она није уважена” – Боривоје Јевтић. „Белешке о Иву Андрићу”, 160.

¹⁵ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја* 2, 349–350.

¹⁶ *Истио*, 40.

¹⁷ *Истио*, 67.

¹⁸ *Истио*, 524.

у Београду, аустријски „шуцкори”, и таква је цела Босна сем Босанске Крајине. Врло су непоштени кад су интелектуалци и несигурни (у атентату сарајевском су били Крајишници и Херцеговци), а амбициозни су, похотљиви, жељни власти, пара, јела... Један од таквих је и овај Чолаковић, који је био на робији због убиства најбољег србијанског политичара Милорада Драшковића. Он је данас једна од највећих личности, и он је протектор Ива Андрића и он га гура на све стране. Из тих је кругова Иво Андрић, и то из католичке Босне; из Босне најлукавије и најнепатриотскије и највише аустријске.¹⁹

Поред већ облигатних генерализација, ријеч је, дакле, о карактерологији заснованој на селективним и *ad hoc* примјерима, на опису другости која се схвата кроз подразумијевану беспрекорност микрозаједнице властите припадности (србијанство). Ни на једном мјесту у свом дневнику Лазаревић не помиње, на примјер, Слободана Пенезића Крцуна, или Александра Леку Ранковића, као носиоце биографија које би му пружиле обиље материјала за анализу феномена *комунизма у Срб(ијанац)а*, за разлику од Босанца Родољуба Чолаковића, чије име фреквентно фигурира нарочито у својству Андрићевог *заштитника*. Његов став је да су „изузев комуниста”, који према пишчевом широкогрудом оправдању на то имају право макар били и Србијанци, припадници интелектуалне елите из других српских крајева показали недостојност и савитљивост несвојствену *србијанској* грађанској класи. Отуда умјесто закључка долази дисонантно меланхолични уздах пред Андрићевом *незахвалношћу*, чије људске особине Лазаревић управо и не успијева да разумије јер му оваква врста (ауто)шовинистичких полазишта пријечи пут ка минималном степену објективности: „А како је раскошно тај човек био фаворизован од Србијанаца”.²⁰ (Овакве сјетне интелектуално-моралне конклузије показале се карактеристичним и за Зоговићеве биљешке.)

¹⁹ Исто, 346.

²⁰ Исто, 249.

Лазаревић често наводи, било поименце или збирно, мишљења савременика о Андрићу, на основу којих самјерава своје увиде. Претежно су то ружни гласови са којима се Лазаревић саглашава, ријеђе дисонантни, а по Андрића повољнији тонови у оквиру већ развијене скале којом је до тада приказан. Чак и када наиђе на нешто са истог извора што би евентуално Андрићу ишло у прилог, Лазаревић га, упркос очекиваној симпатији за саучеснички отпор према новоустановљеном систему, не прихвата као могућност. Тако су говоркања о фамозном „Дедином дневнику” (пишчевој проказаној приповијести којом се наводно препоручује и клања соцреалистима) као маскираном огледном часу немогућности остварења ждановских идеала, за Лазаревића знак потенцијалног лицемјерја умјесто врхунске субверзије: „Његови велики пријатељи кажу да је он то тако слабо написао да би показао како се овако не може да пише и како се у томе смислу само рђаво може да пише. Е, то би било много лицемерности!”²¹ Лазаревић, дакле, ни свједочанствима из друге руке не допушта да у његовом дневнику говоре својим гласом, већ их пропушта кроз филтер већ формираног суда који треба додатно потврдити.

Нешто ведријих тонова на овом опскурном портрету уноси Лазаревићев покушај да Андрића представи ни мање ни више него у еротоманском свјетлу. На два мјеста ће по сјећању варирати реченицу коју је наводно чуо од Андрића када су расправљали о љубавним питањима, мада не прецизира на шта се у пишчевим исказима односи Андрићево *џо*: „Још да то није и да тога нема!” и просто се наљути на себе што му и то изађе из уста;²² „На моју реч о важности жена: ‘Још да то није... све би било страшно!’”²³ Премда читаоцу не ставља конкретно до знања да ли Андрић мисли на искупљујућу љепоту присних љубавних односа, способну да ублажи човјекову иманентну овоземаљску патњу, или на приземно и вулгарно задовољавање тјелесних страсти, прилично је јасно на коју

²¹ *Исџо*, 353.

²² Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја* 1, 341.

²³ *Исџо*, 351.

страну Лазаревић у неизговореној интерпретацији нагиње. Међутим, још је јасније из ширег контекста његовог *Дневника* на шта Лазаревић углавном мисли када се ријеч поведе о ономе што сам означава као *ars amandi*. Дужи запис од 2. априла 1947. године почиње особеном дескриптивном непатвореношћу, за којом слиједе описи ауторових љубавних згода достојни једног Аполинера:

Јутрос ме пробуди водењак. Али то није био само водењак, него је то било и раздражење. Држећи га у руци, размишљао сам где све он није био у животу. Улазио је он у многе, у безбројне вагине, и доносио ми је луде оргазме. Био сам између бутина безбројних Венера, и нека од њих су биле из лудачке љубави и силне страсти. Једно је сигурно: већег оргазма и екстазе нема од ове наћи се између бутина вољене жене, дићи јој леву ногу, прислонити се на њене дојке, спојити усне, завући језик у њена уста, обгрлити је менгелама руку, растурити јој косе, дражити је, миловати је, целивати је свуда, пипати је свуда, мирисати је сву, гледати је са свих страна обвијајући се око целог њеног тела као змија око Лаокоона и његових синова, и сисати је, уједати је. Црвена гондолица постаје све црвенија, претвара се у црвенило трешње, у њој и око ње се стварају пене и лучења, а црnilо длака према белој кожи даје један божанствен *chiaro-scuro*. Брадавице се на дојкама дигну, зацрвене и дивота је и сласт лизати их и сисати. Усне поцрвене и загреју се до усијања.²⁴

Читав фрагмент у продужетку доноси примјерке овакве и све распојасаније литерарне експлицитности, која је по природи књижевне еротологије увијек помало комична, јер на један или други начин одражава мономанску посједнутост. (Естетичарске алузије на античку скулптуру и ренесансне сликарске технике из препознатљивог су репертоара пишчеве стварне или глумљене професионалне деформисаности, разасуте кроз читав рукопис дневника.) Кључни смјеховни ефекат производи читање одломка у свјетлу покушаја да се

²⁴ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никој* 2, 310.

Андрић представи као неизљечива жртва бога Ероса, коме је Лазаревић, према властитим свједочењима, био узорни слуга. Отуда је сасвим адекватан закључак другог записа о Андрићу од 7. маја 1947, у којем Лазаревић помирљиво констатује: „Најзад, сваки је човек, кад се уђе у њега, сала са огледалима”.²⁵ У том кључу је, с доста предочених разлога, препоручљиво читати и Лазаревићеве биљешке о Иву Андрићу.

За разлику од Лазаревића, Зоговић није тако предано водио дневничке записе. Све што је махом у позним годинама његовог живота или постхумно публиковано обједињено је у књизи *Посијање и њосијање*, у коју су уврштене и „Биљешке о Андрићу”. Поред аутобиографских и мемоарских списа, рефлексива, понеког писма, Зоговић је вођење дневника започињао у три наврата (1942, 1947, 1965), али се све завршило на неколико успутних инскрипција. Сјећања на Андрића настала су, дакле, петнаест година након Зоговићевог пада у немилост, а двије године после Андрићеве Нобелове награде. Све те успомене су, међутим, претежно окренуте истом периоду, из којег и Лазаревић портретише Андрића.

Зоговић помиње поједине релативно познате чињенице из Андрићеве биографије, али су његова свједочанства на тим мјестима знаковита у погледу ефекта одређених пишчевих поступака у изворном контексту: „У партизанима се, још у Босни, знало да Андрић није потписао њемачко-недићевски проглас против ослободилачког покрета у нашој земљи, такозвани Антикомунистички манифест” (Зоговић 1990а: 317). Признање Андрићевом часном *држању* током окупације представља стално мјесто у успоменама оних који су то понашање након рата *знали да цијене*, одајући успут сасвим скромно признање и самим себи. Открива се, међутим, у свим оваквим *њозијивним* пишчевим гестовима сјенка једне видљиве неравнотеже: Андрић је све то, према Зоговићевим изравним или сугерисаним интерпретацијама, чинио са свјесном намјером, у којој нема изворне моралне одлучности. Чак и *напрада*

²⁵ *Истио*, 480.

коју је за своје поступке добио далеко превазилази њихову стварну етичку, па и политичку важност. Упечатљив је у том смислу Зоговићев опис Андрићеве (прве?) посјете Ђиласу, недуго по успостављању нове власти:

Почетком 1945. Андрић се појавио на вечери као гост Милована Ђиласа. Ђилас и ја становали смо у двијема сусједним кућама на Дедињу: у мањој, која је имала на спрату двије собе и на приземљу велику, попличану трпезарију с камином [то је била „викенд”-кућица богаташа Роша (Rosch) под окупацијом!], живио је Ђилас са женом; у већој смо становали моја жена и ја, Ђиласова мајка, брат и сестра, шофери Ђиласа и њихове жене; ту смо се сви скупа и хранили, па су ту становале и двије заједничке кућне помоћнице. Тако је Андрић, као Ђиласов гост, вечерао и с нама осталима. Како је, међутим, дошло до тога да Андрић дође баш као Ђиласов гост, гдје су се они прије тога сретали и којим су се поводом сретали, ја данас тачно не знам, а можда нијесам знао или настојао да знам ни онда. Да изводим закључке из Андрићевих склоности како сам их касније упознао и из чињенице да је Ђилас био секретар ЦК КПЈ и министар – то нећу.²⁶

Први дио овог одломка садржи опис новостеченог животног простора двојице партијских вођа, који су – неће ни то писац да експлицира али суптилно наговјештава – оличење комунистичке скромности. Први и моћнији живи са својом женом у *мањој* од двије конфисковане куће – узвичник након опаске да је током окупације то била само „викенд” кућа капиталистичког бездушника апелује на читаочеву сагласност у моралној осуди буржоаске изопачености – док се други са супругом, Ђиласовом породицом, шоферима и кућним помоћницама пролетерски натиснуо у *већој* од њих. Шта ту на вечери тражи један Андрић, Зоговић не жели да закључује на основу позиције у државној власти његовог првог комшије: такву врсту етичке процјене он опраних руку оставља читаоцу

²⁶ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (1)”. *Лейтойис Матице српске*. Год. CLXVI бр. 446. св. 3. 1990, 318.

који ће, након што се згрозио над богаташем Рошом, несумњиво исправно резоновати. То је модел по којем се нижу Зоговићеве биљешке: њихов писац напосто не види ништа проблематично у голој сили *револуционарне њравде* – јер је она, наравно, *истйоријска нужносћ* – па отуда и сва његова тиха и јетка згражавања над Андрићем индикују један симптом, а нипошто објективно свједочанство о великом писцу. Андрић, наиме, у Зоговићевој свијести оличује преживјели остатак буржоаске, реакционарне, капиталистичке и других еманција назадне идеологије, који се као вирус увукао у најчвршће чувани бункер на тек ослобођеној територији. Чињеница да ће се безмало двије деценије касније Андрић уздићи на врхове свјетске књижевне славе потврђује Зоговићу, скупа са судбином изворних комунистичких идеја које су заједно са њим утамничене у строго надзираном кућном притвору, да су оригиналне *џековине револуције* пропале и да су његова страховања била оправдана. Помало је тужно читати како озлојеђени агитпроповац приноси њихов пламен пред лице Андрићеве савјести, вјероватно желећи потајно да барем као писац добије одређену милост и признање, па макар то било и од срећника судбине који је након свих незаслужених почести у животу добио још и Нобелову награду.²⁷

Различите врсте бојкота, које је Зоговић трпио у периоду своје немилости, нашле су мјесто на страницама „Биљешака о Андрићу”. Посебно се међу њима издваја ауторова

²⁷ Занимљиво је да сам Ђилас у својим првим сјећањима на сусрет са писцем тврди да је „срео Андрића почетком 1945. године, на ручку код Радована Зоговића” – Милован Ђилас. „Истински, некомформистички Андрић”. *Свеске Загужбине Иве Андрића*. Год. VII бр. 5. 1988, 185. У књизи *Власћ* ће додати и нове детаље тог сусрета: „Андрића је на ручак довео Зоговић, неким половним аутомобилом, којим је сам управљао” – Милован Ђилас. *Власћ*. Наша реч: Лондон 1983, 45. Осим што се не слажу око тога код кога је Андрић, заправо, долазио, Ђилас и Зоговић се не слажу ни у погледу схватања Андрићевог избора да прихвати историјску датост. Премда је и сам страдао – далеко драстичније него Зоговић – од режима за чије се идеје такође испрва борио, Ђилас смијеније суди о Андрићевом *џрихваијању џромене*: „Андрић је прихватио промену, јер је она била небитна за његово схватање људске судбине, а могла је угрозити оно што је било најтрајније и највредније у њему – његов дар и његову уметност” – Милован Ђилас. „Истински, некомформистички Андрић”, 185.

опседнутост *йоздрављањем*, у његовим очима евидентно нај-недостојнијим обликом свеопштег отклоне друштвене заједнице од проказаног појединца. Зоговић непрестано указује на такву праксу, која га је посебно погађала: „Вељко Петровић је опет престао да ми се јавља и избјегавао је моје поздраве”;²⁸ „Нико се од комуниста није више поздрављао са мном”.²⁹ Стварни, али по свему судећи накнадно и афектирано интерпретирани сусрет са Андрићем, некритички прихватаан у литератури и у популарној култури као објективни извјештај (в. ТВ серију *Нобеловац*, РТС 2024), према добро израђеној драматургији текста заузима кључно мјесто у Зоговићевим успоменама. Евентуално правдање умјетничком слободом оваквих, благо речено неопрезности, наилази на препреку туђе умјетничке слободе која није ни хтјела да буде умјетничка слобода већ моралистичка евалуација:

Гледајући и преживљавајући све то, све ове и многе друге, њима сличне сусрете, ја сам често помишљао на Андрића: кад ли ћу сусрести њега и како ли ће он при Сусрету поступити? – питао сам се, прижељкујући сусрет, стрепећи од њега. Одговор је дошао у прољеће 1952. године. Андрић се појавио у Коларчевој улици, на педесетак корака од мене ишао је самом средином улице, према Тргу Републике, мени у сусрет. Ја сам се обрадовао, осјетио сам чак онај млаз у грудима који се појављује и нестаје на истом мјесту, не разносећи се по тијелу и од кога, ипак, морамо да приузмемо ваздуха. А Андрић, који је дотле ишао једноставно, одједном је, не давши никаква читијег знака да ме видио, запео главом, сасвим спустио очне капке, велике и веома видљиве, и почео је да се креће, па ми се приближава, да ме мимоилази, оним ходом који се за мимоилаженог убрзава, а за мимоилазника успорава, траје дуго, и мимоилазник га, то се види, све вријеме осјећа. Приближавао ми се и прошао је важан, намјештено замишљен,

²⁸ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (2)”. *Лейойис Мајице срјске*. Год. CLXVI бр. 446. св. 4. 1990, 526.

²⁹ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (3)”. *Лейойис Мајице срјске*. Год. CLXVI бр. 446. св. 5. 1990, 692.

примјетљив усред препуне улице, какав иначе није или бар каквог га ја никад дотад нијесам видио.³⁰

Упадљиво је да се Зоговић исповиједа о постојању „стрепње” од првог сусрета са Андрићем након свог пада. Читавих четири године у њему је трајало ишчекивање тог сусрета, што је након још једанаест година до тренутка писања потиснуло из сјећања важност свих других *окрећјања љаве* на улици – од Вељка Петровића до бивших сабораца. Зоговић тврди да Андрић није дао „никаква прочитијег знака” да га је видио, па није сасвим јасно откуд толика сигурност да је прошао „намјештено замишљен” и са намјером да га не примијети. При следећем сусрету на Калемегдану, када су се поздравили, Зоговић га је „најобазривије и најпогодбеније што се могло”³¹ подсјетио на мимоилажење у Коларчевој улици, на шта је Андрић одлучно рекао да га уопште није примијетио. И ту креће прецизна евиденција свих будућих сусрета на Ташмајдану и Пионирском парку, када се Андрић поново, а паралелно са новим заостравањима између власти и Зоговића, по потреби правио невјешт и вјероватно и даље „намјештено замишљен”. Из такве приповиједне стратегије јасно проистиче пишчева интенција да се догађај исприча онако како је доживљен, не би ли траг стеченог увјерења остао на Андрићевом лику макар га он увјеравао у супротно – јер ко Андрићу уопште и након свега може вјеровати? То је сасвим у складу са Зоговићевом конфликтном нарави и његовом одатле проистеклом судбином, али је очито врло мало или нимало у вези са чињеницама о Андрићу каквим их Зоговић жели представити.

Зоговић и надаље навлачи маску интелектуалне невиности када објашњава своју намјеру „да се *овакви* поступци *оваких* људи узму као карактеристика прилика, прије свега; да се, прије свега, осуди систем”.³² Јер за сваким оваквим маневром непогрешиво слиједи једно „али”, или „ипак”, које

³⁰ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (3)”, 700.

³¹ *Истио*, 701.

³² *Истио*.

изнова подсјећа, са све празнијом аргументацијом, да је Андрић у то вријеме био заштићен, материјално обезбијеђен, па је и сваки стварни или фиктивни гест игнорисања на улици траг његове, читаоцу сада добро познате – тамне стране. Као што су се код Бранка Лазаревића јасно откриле еротоманске склоности, кроз које је покушао да прочита Андрића, тако се и код Радована Зоговића може пронаћи подложност понашању које се бесомучно проказује, само ка његовом етички инверзном наличју, посредством кога је по механизму пројекције покушао да оцрни јунака својих биљежака. Колико је Зоговић дискретнији од Лазаревића у ставовима и судовима о Андрићу, толико је обазривији и у казивањима о себи; али су зато други оставили своје записе о њему, па је опсесија моралном патологијом *окрећанња главе* у Зоговићевом случају била часно оружје, како то свједочи његов пријатељ и земљак, писац Душан Костић:

У годинама његове принудне списатељске шутње и политичке изолације нисмо се сусретали. Он се касније, у интервјуима, жалио како га нико није посјећивао, ни пријатељи ни дојучерашњи другови и познаници – готово нико. То је истина, али мотиви су претпостављам у томе били свакако различити. На примјер, сам он се на мене био наљутио због једне моје „тврђе” алузије на њега у приказу репринт издања предратне колективне збирке пјесама *Шпанија* који сам објавио у *Књижевним новинама*. Тамо сам му, и не помињући његово име, пребацио за „уклон” – површно обавијештен иначе. И једноставно, била су таква времена кад се није имало кад вагати смирено ни о најмањем неслагању. Да да, био је на мене толико љут да је окретао главу ако би ме случајно срио на улици.³³

Лазаревићеве и Зоговићеве успомене на Андрића у том погледу су *стируктурно* подударне, иако приказују писца из различитих *јерсијектива*. Међутим, умногоме је карактеристична једна од ствари у којој се слажу двојица Андрићевих

³³ Душан Костић. „Спомен на Радована”. *Радован Зоговић: њесник и човјек*. ЦАНУ: Титоград 1988, 349.

литерарних портретиста – а то је мишљење Исидоре Секулић о свом некадашњем књижевном миљенику. Лазаревић кратко извјештава о опсесији и бијесу који при сваком сусрету Исидора Секулић сипа на Андрића, док Зоговић нашироко приповиједа о тензији присутној у сваком њиховом ранијем сусрету:

Исидора Секулић је сва била заљубљена у њега; сад је сва против њега, и то као са напрслем жучи. Рекав јој једном да не могу да му нађем комплекс и све ово што сад ради, и бранећи га да је, можда, страх због прошлости који га гони и кога се плаши, узвикнула је: „Не! Не! Све је то мржња на Србију”.³⁴

– Сада он вама даје рукописе на читање – рекла је и ја се више не сјећам откуд је знала тај податак, можда сам јој га чак ја рекао да бих јој објаснио зашто сам управо водио Андрића својој кући. – Даје – наставила је, и по лицу су јој избиле бјеличасте, накостијешене маље – јер вас сматра влашћу, јер му то може користити. А некад је своје рукописе доносио овамо ове су маказе – (и ту се љутито полуокренула и лупнула шаком по канцеларијским маказама на столу) – ове су маказе скраћивале његове расплинуте приповијетке. И сад их више овамо не доноси. Неће их, господине, доносити ни вама ако једном не budete више то што јесте. Неће, јер он је – језуит.³⁵

Зоговић је дуго припремао драматургију овог наступа Исидоре Секулић у његовим биљешкама, потанко описујући Андрићево интересовање да му Зоговић укаже на евентуалне недостатке рукописа приповијетке „Зеко”. Сва је приповиједна концентрација на ријечи *језуити*, која је ушла у широку употребу булеварске психоанализе Андрићевог карактера, а којој Зоговић драматично даје за право. Чини се чак да у начину на који је читава наративна стратегија изведена постоји пишчева сугестија језовитости пред чињеницом да је неко уопште успио прокријумчарити свој *мрачни* религијски педигре у атеистичку непопустљивост поратног социјализма. (Зоговић је на многим страницама својих мемоарских списа

³⁴ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја* 1, 339.

³⁵ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (3)”, 690.

од ране младости инсистирао на стереотипном доживљају религизности као назадног, мрачњачког погледа на свијет.) Лазаревић је, са друге стране, обазривији када присуствује афекту Андрићеве бивше литерарне покровитељке и код њега се очитује колико простодушности толико и потребног здравог разума да би се извео ваљан и једноставан закључак: „Не знате ви њега, не знате ви њега! Ја га знам.’ А шта га сад зна? Прега је знала у идолатрији, сад га зна у некој демонској мржњи”.³⁶ Отуда сагласност Зоговићевих и Лазаревићевих успомена у конкретном случају још увијек није потврда одређене Андрићеве особине, већ *мишљења Исидоре Секулић о Иву Андрићу*, обојеног „комплексом” који Зоговићу измиче, али је Лазаревићу сасвим на први поглед јасан. Зоговић остаје, наиме, имплицитно чврст у свом увјерењу о тачној опсервацији Исидоре Секулић, али се ту, као и за читав његов спис о Андрићу поставља једноставно питање: зашто се у својим сјећањима од свих партијских другова, или писаца из најближег идеолошког и поетичког круга, који су му скупа окренули леђа, осврће на Андрића? Зашто баш од њега очекује да по цијену властите безбиједности пркоси полицијској стражи постављеној испред Зоговићевог стана као јасном сигналу његовог политичког статуса након 1948. године? Назире се, као могући одговор, не мишљење које Зоговић покушава да докаже поводом Андрића, већ оно које сам гаји о себи.

„Ја не спадам у егзалтиране поклонице Андрићеве литературе”,³⁷ записује аутор стиховане биографије Јосипа Броза Тита, који је током пута на конгрес писаца у Софију будућем нобеловцу одржао подуже предавање о врлинама, а нарочито манама његове *Травничке хронике*: „Рекао сам да се и у овом Андрићевом дјелу осећа несигурност у композицији, да су неке његове партије сувише развучене, да је добар дио књиге досадан”; затим: „Рекао сам да ми се пишчев поступак да у Травник доведе Европљане и Босну дâ посредно, преко реакције ових ‘племенитих биљака’ на ‘сурову нову средину’ – не свиђа

³⁶ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја* 1, 343.

³⁷ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (3)”, 691.

много”; или: „Рекао сам да је ауторова мисао о друштвеној борби као борби двојице снажних ривала, а маса се само пење на љешину једнога од њих – нетачна и реакционарна”.³⁸ Све то Зоговић изговара као најаву полемичког написа поводом похвалног приказа Андрићевих романа из пера Хаима Алкалаја, у којем се аутор неопрезно изразио о њима као издацима *новој* социјалистичког реализма.³⁹ Испалујући своје примједбе из шаржера марксистичко-импресионистичке критике, Зоговић накнадно не коментарише Андрићеву уздржаност, оличену у његовој једној јединој ријечи – „Занимљиво” – којом трпи безобзирну осиноност Зоговићеве агитпроповске тираде. Читава епизода о путовању у Бугарску и лекција о *Травничкој хроници* на прави начин репрезентује Зоговићев књижевни портрет свог сапутника: он у потпуности игнорише чињеницу да (зло)употребљава властиту политичку моћ за очитовану врсту колегијалне ароганције и слика Андрића као превртљивца који мудро ћути, калкулишући тиме што на изнесене опаске не жели да изравно реагује. Када не коментарише праве или могуће разлоге Андрићеве дволичности, Зоговић оставља анегдоти да говори сама за себе, утискујући у упражњено мјесто опсервације неизговорену моралну усуду или ехо самосажаљења. Тако се испуњење пророчанства Исидоре Секулић доноси као речито само за себе:

Последњих седмица ове године у издању „Културе”, којом је још увијек руководила моја жена, појавиле су се најзад Андрићеве Нове приповетке. Ја сам рачунао да ће ми Андрић,

³⁸ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (1)” 323.

³⁹ Свој метакритички одговор Зоговић није написао, али је значење једне такве *пријетње*, како је то констатовао Петар Џаџић, било недвосмислено: „Критика Андрићевих дела, подстакнута правдољубивим Зоговићем, могла је добити сасвим другачије усмерење у односу на ону која је готово безрезервно истицала Андрићеву књижевну величину. Зоговићево мишљење је у оном времену имало снагу Божије заповести. Лако је могла избити на површину истинска инкомпатибилност Андрићевих романа са оптимистичким кичем ‘нашег приступа уметности’ названог социјалистички реализам. А то би могло имати далекосежне последице на даљи животни и стваралачки пут Иве Андрића” – Петар Џаџић. „Иво Андрић – после четрдесет година. [Део] (12). Шта није промакло Радовану Зоговићу”. *Полијтика*. Год. ХСН бр. 29680. 1996, 31.

као човјеку коме је он дао на читање рукопис Зека, књигу сигурно послати – чак можда с потписом, пошто је и он од мене, на оној небогој књижици, потпис тражио. Али није ми је послао ни с потписом ни без потписа. А није ми, и то ваља рећи, више слао ни рукописе на читање, иако сам сад имао много више времена него раније, а способности читача, мислим, нијесам могао изгубити преконоћ, с губитком функција и титула.⁴⁰

Зоговић, на тај начин, у једном притајеном али чујном тону непрекидно приповиједа о властитој наивности као моралној надмоћи. Он вјерује Андрићу, његовим ријечима и држању, све у сврху да се Андрићево лицемјерје и злоба покажу у што тамнијим нијансама, а да се ипак некако не опрљи ватром моралне осуде. Зоговић гради слику себе као чедног агитпроповца, којим вјешто манипулише бивши краљевски дипломата и рођени хипокрит. Сам Зоговић је, како то накнадна памет себи уобичајено представља, осим урођене доброте коју је увијек лако преварити, када је за то било вријеме – само радио свој посао.

Лазаревић се у свом *Дневнику*, упркос суштинској сагласности намјере, показао проницљивијим посматрачем Андрића него што је то био Зоговић у својим „Биљешкама”. Лазаревић се враћа Андрићу у запису од 13. децембра, помињући и самог Зоговића карактеристичним поводом и на исто тако упечатљив начин:

За Русе признаје да су исто што су били; то јест да су и за њега увек загонетка. Каже, ипак, да се у књижевности код њих нису дешавале и не дешавају се појаве као код нас. Тамо су широкогрудни; код нас су нетрпељиви. Да то докаже, причао ми је шта је разговарао са Прокофјевом, који је био мало изрибан у реферату А. Жданова, са Катајевом и другима. Из тих се разговора види да се код њих не узимају ствари, каже Андрић, овако жестоко и нетрпељиво као што то код нас раде књижевни деспоти врсте Зоговић и други, који све крсте „издајством” и томе слично. „Ми живимо”, каже, „у XVI веку”.⁴¹

⁴⁰ Радован Зоговић. „Биљешке о Андрићу (3)”, 693.

⁴¹ Бранко Лазаревић. *Дневник једној никоја* 1, 392.

Синтакса и интерпункција у овом наводу говоре више од семантике: читаоцу је јасно коју Андрићеву идеју хроничар биљежи, али остаје магловито да ли се у дијелу доживљеног говора назначеног само коментаром („каже Андрић”) поређење руске и југословенске *геслојџије* баш кроз лик Зоговића приписује самом Андрићу, или је то пишчев додатак. Изгледа да реченице у продужетку дају разјашњење кроз Лазаревићеву мисаону разиграност:

То је тачно, али тачно само за ове динарске сатрапе који су паше наше стварности; паше и дахије. Али то не важи за све нас остале који идемо упоредо, корак у корак, са Европом. Према томе, све је ово враћање у дахилук и, онда, откуда он са овим јаничарима из Црне Горе, са овим руским потурицама. Уместо да буде на страни оних који су за сечу тих потурица, он је, напротив, иако скептички, на њиховој страни; наравно, на начин свој: с њима као да и није с њима.⁴²

Ето једног објашњења које би Зоговићу помогло да разријешити властиту недоумицу: многи је предратни интелектуалац морао и једино могао „с њима као да и није с њима”, па је отклон од последица унутрашњих партијских спорова, с обзиром на немилосрдност разрачунавања, у најмању руку било наивно *post festum* схватати као особит *неморал*. Некадашња обневидјелост за чињеницу да је Андрић, као и толики други, присилно интегрисан у нови поредак на начин на који је то идеолошки образац прописивао, преображава се двије деценије касније у сљепило за још простију чињеницу да су одузимањем исте те моћи произведене одређене последице по њене бивше носиоце. Зоговићева етичка дезоријентација заснована је на типичној ограничености разумијевања да партијска присила није била пут ка пријатељству, како је он по линији *колеџијалности* и аутоперцепције властитих умјетничких домета евидентно посматрао сопствени однос са Андрићем.

★

⁴² *Истио*.

Шта се, дакле, може видјети из ова два књижевна портрета? Са једне стране поносни носилац *србијанске* етичке исправности у окупацији и бивши краљевски дипломата, насупрот њему представник *босанске* „мржње на Србију” и каријерни такмац виших резултата. На једној страни репрезент *црнојорске* епске храбрости за шумским хектографом и бивша песница Агитпропа, на другој *језуити* и класни непријатељ у редовима писаца новоуспостављеног поретка. Лазаревић је довољно искрен да властито регионално поријекло без устезања истиче као преимућство над остатком његових морално посрнутих земљака, што није мање комично од Зоговићеве афектиране скромности када евоцира своје „ратовање невјештом новинарском прозом, метлом и сјекиром”.⁴³ Лазаревићева и Зоговићева потреба да у Андрићу персонификују људску *нискост* предратног и поратног друштвеног уређења, свједочи о типичном ресантиману одбачених, који су уживали привилеговани статус у првом, односно другом систему – краљевине, па затим социјалистичке Југославије. Игла на моралном компасу ових Андрићевих критичара врти се у круг и показује стране свијета по њиховој потреби: стога они и не схватају да их је оштећени механизам добрим дијелом и одвео на друштвену маргину, одакле ће свој револт усмјерити ка нимало случајно одабраној мети. Јер, требало је себи (пошто је ријеч о дневницима) објаснити како је неко такав могао успјети тамо гдје властита богомданост није: само превртљивошћу, бескомпромисношћу – уопште потпуним посрнућем чак и једног човјека какав је Андрић.

Нису, међутим, Лазаревић и Зоговић једини који су писали о таквом Андрићу из времена непосредно након рата. Они су само репрезенти једне изразито субјективне струје у мемоаристици посвећеној српском нобеловцу. Њихов примјер више материјала може пружити читаоцу заинтересованом за лик и дјело Бранка Лазаревића или Радована Зоговића него за самог Ива Андрића. Драгољуб Јовановић, предратни

⁴³ Радован Зоговић. *Посијајање и постојање*, 57.

политичар а поратни робијаш, коме сопствени удес није замутио поглед на стварност око себе, говорећи о „функцијама и почастима” које су након рата добили поједини писци у новоустављеном поретку, непристрасно је сагледао Андрића и стога прикладно сажео његов положај у годинама после 1945: „Надмашио их је само Иво Андрић, али он је од овог режима добио само оно што би му дао сваки други, као што је сам за комунисте учинио само исто што је радио у прошлости или би дао ма коме режиму”.⁴⁴

Потпуне објективности ради, ријеч на крају треба дати и самом писцу коме су толики покушавали да открију тамну страну, да би се видјело како су године искушења током и након рата изгледале из његове перспективе. Једно занимљиво свједочанство оставио је новинар Мирослав Радојчић (објављено је у *Полицији* 1971. године), чију је аутентичност сам Андрић потврдио Кости Димитријевићу и који га преноси у својој књизи *Разговори и ћутања Иве Андрића*. Радојчић се октобра 1944. затекао у Бранковој улици, док су трајале борбе за ослобођење Београда, склонивши се у Призренску 9, гдје је у то вријеме становао Андрић. Препознајући га наднесеног над књигом за столом у ходнику, на ком је стајала *Коломба* Проспера Меримеа, Радојчић је у спонтаној размијени ријечи од писца чуо и следеће:

Знате, млади пријатељу, у ове четири године под окупацијом имао сам два циља: да останем жив, и да останем човек. Мислим да сам их оба остварио. Сада, као што рекох, долази ново друштво које ће зидати своје. Ако ме оно прихвати, даћу му све што још могу да му дам. Ако ме не прихвати, напосто ћу одживети остатак овоземаљског века.⁴⁵

Дајући новом друштву све што је још могао да му дâ, Андрић није заборавио ни да одживи остатак свог овоземаљског вијека, часно на начин како је он то подразумијевао. Те дви-

⁴⁴ Драгољуб Јовановић. *Људи, људи....* „Филип Вишњић”: Београд 2005, 266.

⁴⁵ Коста Димитријевић. *Време забрана*. Прометеј / Аполон КО: Београд 1991, 81.

је ствари се, очигледно, нису сасвим искључивале; а природно је да се на напоре значајних људи увијек гледа са већим очекивањима и строжим мјерилима него што би то био случај са личностима и ствараоцима мањег формата – какви по правилу у сличним приликама суде. Стога је Лазаревићева и Зоговићева и сва сродна свједочанства препоручљиво узимати са степеном резерве сразмјерним повишеном критеријуму који су пред модел својих мемоарских списа њихови аутори постављали. Притом никада не треба губити из вида вјечито присутни салијеријевски комплекс, који психички одбрамбено унижава величину у чијој сјенци многима није пријатно да стоје. Јер, по неумољивој психолошкој законитости етичког просуђивања из позиције праведног гњева, свако у том стању више говори о властитим унутрашњим мукама него о туђим моралним и осталим људским квалитетима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- ЗОГОВИЋ, Радован. „Биљешке о Андрићу (1)”. *Летњојис Мајнице српске*. Год. CLXVI бр. 446. св. 3. 1990, 313–329.
- ЗОГОВИЋ, Радован. „Биљешке о Андрићу (2)”. *Летњојис Мајнице српске*. Год. CLXVI бр. 446. св. 4. 1990, 522–535.
- ЗОГОВИЋ, Радован. „Биљешке о Андрићу (3)”. *Летњојис Мајнице српске*. Год. CLXVI бр. 446. св. 5. 1990, 688–704.
- ЗОГОВИЋ, Радован. *Посијање и њосијање*. Матица српска: Нови Сад 1993.
- ЛАЗАРЕВИЋ, Бранко. *Дневник једној никоја 1*. Завод за уџбенике: Београд 2007.
- ЛАЗАРЕВИЋ, Бранко. *Дневник једној никоја 2*. Завод за уџбенике: Београд 2007.

*

- ВЛАДУШИЋ, Слободан. „Андрићево писмо Видаковићу: (теоријска проза)”. *Летњојис Мајнице српске*. Год. СС књ. 514. бр. 1/2. 2024, 47–70.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ, Коста. *Време забрана*. Прометеј / Аполон КО: Београд 1991.
- ЋИЛАС, Милован. *Власиј*. Наша реч: Лондон 1983.
- ЋИЛАС, Милован. „Истински, некомформистички Андрић”. *Свеске Зајужбине Иве Андрића*. Год. VII бр. 5. 1988, 181–187.

- ЂУКИЋ ПЕРИШИЋ, Жанета. *Небо над Београдом: Андрић и њресџоница*. Вукотић медиа: Београд 2022.
- ЈЕВТИЋ, Боривоје. „Белешке о Иву Андрићу”. *Свеске Задушбине Иве Андрића*. Год. VII бр. 5. 1988, 147–180.
- ЈОВАНОВИЋ, Драгољуб. *Људи, људи....* „Филип Вишњић”: Београд 2005.
- КАЛЕЗИЋ, Василије. *Иво Андрић у нашим сјоровима*. Партизанска књига / ООУР Издавачко публицистичка делатност: Београд 1985.
- КОСТИЋ, Душан. „Спомен на Радована”. *Радован Зојовић: њјесник и човјек*. ЦАНУ: Титоград 1988, 339–351.
- ПАЛАВЕСТРА, Предраг. *Некројоље*. Досије студио / Завод за уџбенике: Београд 2012.
- ЂИРКОВИЋ, Симо Ц. „Невидљиви свет ‘фра-Ивана бега’: енциклопедијска слика окупацијског Београда 1941–1944”. *Летњојис Мајице срјске*. Год. СХСѢІІІ бр. 509. св. 1/2. 2022, 186–215.
- ЂУКИЋ ПЕРИШИЋ, Жанета. *Небо над Београдом: Андрић и њресџоница*. Вукотић медиа: Београд 2022.
- ЏАЏИЋ, Петар. „Иво Андрић – после четрдесет година. [Део] (12). Шта није промакло Радовану Зоговићу”. *Полијџика*. Год. ХСІІІ бр. 29680. 1996, 31.

ФАКТУАЛНО И ФИКЦИОНАЛНО: МЕСТО ДНЕВНИЧКЕ И МЕМОАРСКЕ ПРОЗЕ У ОПУСУ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА

Апстракт: У раду се анализира однос дневничке и мемоарске прозе Борислава Пекића (дневници под скупним именом *Животи на леду* и *Године које су њојели скакавци*) и његових фикционалних прозних и драмских дела. Та анализа се спроводи на три поља: дневничка проза као извор за проучавање генезе Пекићевих дела, присуство фактуалног у Пекићевим фикционалним списима, те присуство фикционалног у фактуалном све до нивоа аутоцитатности.

Кључне речи: Борислав Пекић, мемоарска проза, дневници, фактуално, фикционално, генеза, уметност

1.

Мемоарски извори које је оставио Борислав Пекић специфични су у односу на другу сличну грађу наших књижевника. И у случају његових дневника – објављених досад у пет томова под скупним именом *Животи на леду* – и у случају његових сећања под називом *Године које су њојели скакавци*, читалац ће приметити разнородност тема и широку лепезу проблема и питања о којима је Пекић размишљао и своја запажања записивао. Али пажљив читалац приметиће и то да дневници и мемоарска сећања Борислава Пекића далеко превазилазе оквири жанра и у себе укључују, заправо, све литеарне облике у којима се Пекић огледао. Примера ради, десетине и десетине страница Пекићевог дневника јесу чисти

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
821.163.41-94.09(082)

АУТОБИОГРАФИЈЕ и мемоари : зборник радова са
трећих Михизових сусрета (2024) / уредио Владан Бај-
чета ; [регистар имена Наташа Дракулић Козић, Јована
Јосиповић, Снежана Савкић]. - Нови Сад : Матица срп-
ска ; Ириг : Српска читаоница, 2025 (Нови Сад : Мала
књига). - 510 стр. : илустр. ; 24 см. - (Библиотека Михи-
зови сусрети ; књ. 4)

Тираж 300. - Стр. 7-11: Уводна ријеч / Владан Бајчета. - Напомене
и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки
рад. - Регистар.

ISBN 978-86-7946-511-5 (MC)

ISBN 978-86-89117-49-3 (СЧ)

а) Српска књижевност - Аутобиографије - Зборници

COBISS.SR-ID 176970249